

NIEUWE SOCIALISTEN UIT DE OUDE JODENHOEK

Dat de Amsterdamse socialisten er in de eerste jaren na 1890 in slaagden in te spelen op de veranderingen in de stedelijke omgeving, bleek toen hun pogingen tot socialistische propaganda onder de joodse werklieden vrucht begonnen te dragen. Vanaf het einde van 1892 traden joodse Amsterdammers niet langer als enkeling, maar met tientallen en zelfs honderden tegelijk tot de socialistische gelederen toe. Deze toestroom van socialistische rekruten, met een achtergrond die van het bestaande ledenbestand belangrijk verschilde, bracht voor de afdeling nieuwe problemen met zich mee. De toegetreden joodse leden vonden in de Amsterdamse SDB-afdeling een Jeruzalem waarin zij in ieder opzicht vreemdelingen waren. Het merendeel was immers niet eerder door banden van familie, buurtgenootschap of collegialiteit met de socialisten in aanraking geweest en een gedeelte socialistische overtuiging bleek lang niet altijd in staat alle verschillen in mentaliteit, taalgebruik en gedragingen weg te nemen.

Het wederzijdse wantrouwen tussen de Amsterdamse socialisten en de tot dan toe zeer Oranjegezinde joodse bevolking wortelde diep en was deels een voortzetting van de rivaliteit die al sinds eeuwen tussen de Jodenhoek en andere volksbuurten had bestaan. Onderlinge schermutselingen als die op het Waterlooplein tijdens de Oranjerfurie in februari 1887 hadden daaraan het nodige bijgedragen. Geheel in overeenstemming met de socialistische opvattingen omtrent de irrelevantie van etnische en culturele verschillen werd van beide zijden manmoedig maar met wisselend succes gepoogd de fricties tussen joodse en niet-joodse arbeiders in de afdeling in andere dan antisemitische termen te begrijpen. De politieke tegenstellingen die de afdeling in deze jaren beheersten, boden voldoende ruimte om de wederzijdse antipathieën te voorzien van een voor socialisten aanvaardbare, ideologische grondslag.

VOORLOPERS ZONDER VOLGELINGEN

In de jaren rond 1870 was onder de circa tweehonderd leden van de Amsterdamse afdeling van de Internationale maar een enkeling van joodse origine geweest. Onder die enkelen was de jongeling Salomon van der Hout de meest geruchtma-

den in de jonge socialistische arbeidersbeweging niet in alle gevallen uitsloot. Toch liet Van der Hout zich wel kennen als een uitzonderlijke figuur, die leek te spotten met alles wat deel uitmaakte van de joodse traditie. Na zijn vertrek uit Amsterdam zou hij zelfs een tijdlang als mijnwerker zijn brood verdienen en dat was een stiel waarin de Amsterdamse joden zich nimmer hadden onderscheiden. Uiteindelijk zou ook Isaac Salomon van der Hout zich echter weer voegen in een meer traditioneel joods patroon. De uitnodiging voor zijn zilveren bruiloft in 1892 was van een Hebreeuwse tekst voorzien en hij zou eindigen als voddenraper in het joodse East-End van Londen.¹

In de jaren dat de Internationalen in Amsterdam van zich deden spreken en de stad soms in rep en roer wisten te brengen, beperkten de joodse werklieden zich liever tot aaneensluiting in vakverenigingen als die van diamantbewerkers, sigarenmakers en kleine straatventers. Zich aansluiten bij de gevreesde Internationale deden deze vakverenigingen geen van alle, zelfs niet wanneer vooraanstaande Internationalen, zoals in het geval van de Algemeene Koopmans-Vereeniging, behulpzaam waren geweest bij het oprichten van de eigen vakvereniging.²

In de Amsterdamse SDB waren joodse leden al even zeldzaam gebleven als in de kring van Internationalen. Diamantbewerker Joseph Simon Sniijders gold volgens Joan Nieuwenhuis omstreeks 1880 als 'de eenige jood in "onze partij"' en dat zou hij nog jaren blijven.³ Sniijders verkeerde als joodse enkeling onder de Amsterdamse sociaal-democraten en als enige sociaal-democraat onder de Amsterdamse joden in een weinig benijdenswaardige, dubbele uitzonderingspositie. In juli 1878, nog voor hij dertig werd, was Sniijders tijdens de oprichtingsvergadering lid geworden van de Amsterdamse SDV. Zijn lidmaatschapsdiploma droeg het eervolle lage nummer 40 en een zo vroeg lidmaatschap moest wel een gevolg zijn geweest van eerdere contacten met de voormalige Internationalen. Dat Joseph Sniijders' broer Isaac in 1873 samen met Hendrik Gerhard bestuurder was van de kleermakersvereniging Vooruitgang door Broederschap, zal die kennismaking zeker hebben vergemakkelijkt.⁴

Het aanzien dat Joseph Sniijders als joodse eenling onder zijn kameraden genoot, stoelde voor een belangrijk deel op het besef van de hoeveelheid persoonlijke moed die het vergde om het algemeen gevoelen van een hechte gemeenschap te trotseren. Dat besef sprak ook uit de waardering van Joan Nieuwenhuis:

Ik herinner mij zeer goed, den weldadigen indruk die hij op mij maakte, door zijn groote ijver en toewijding aan – wat hij zelf zoo graag noemde – 'de goede zaak des volks'. En wat een leed en kommer heeft die brave man daarvoor moeten ervaren – ook van zijn rasgenooten!⁵

Die 'rasgenooten' gaven bijvoorbeeld blijk van hun irritatie in een anoniem schrijven dat de vrouw van Joseph Sniijders omstreeks 1884 mocht ontvangen:

Jou man is een sociaal in merg en been die moet in de harington. Dat kan ik me niet begrijpen, een jehoele zal zoo een ijzere Hein wezen. Hoe is me niet verstandiger en hij steekt een ander ook aan dat is nog het ergste, want als hij een sjonte is, laat hij dan een sjonte voor hem alleen zijn. Waarachtig hij heeft Jom-tof als er een vergadering is, je mist hem nooit. Die man schijnt geen andere zorg te hebben; [...] Maar net wat ik zeg, die man is eenig in zijn soort.⁶

Meer dan aan het revolutionaire drijven van de socialisten op zich, leek de briefschrijver aanstoot te hebben genomen aan het feit dat uitgerekend een jood zich 'van die gateisem mesjogge' had laten maken: 'Een jehoele most toch chogemer wezen.'

Ondertussen bleek van de gevreesde aanstekelijkheid van Snijders' socialistische aandoening vooralsnog bitter weinig: 'eenig in zijn soort' bleef hij nog lange tijd. Rond 1892 moet het aandeel van joodse leden in de Amsterdamse SDB-afdeling minder dan drie procent zijn geweest.⁷ Dat was een opmerkelijk gering aantal, zeker gezien het feit dat de joden met ruim vijftigduizend zielen in 1889 ruim twaalf procent van de toenmalige bevolking van de stad vormden. Daarbij werd de onmiskenbare afkerigheid van het socialisme onder de Amsterdamse joden zeker niet veroorzaakt door een, in vergelijking met het niet-joodse werklidenvolk, hogere mate van welstand. Terwijl in 1899 van alle Amsterdammers slechts twee procent ondersteuning genoot, was onder de joodse Amsterdammers liefst elf procent aangewezen op een of andere vorm van liefdadigheid.⁸

De schaarse joden die tot 1892 tot de SDB toetraden, waren over het algemeen niet toegerust om veel van hun 'stamgenoten' mee over te halen. Samuel Coltof bijvoorbeeld zou bij meer dan één gelegenheid blijk geven van joodse *Selbsthass*. De toch al erg achterdochtige Coltof zou zich met name tegenover joodse aspirant-leden uiterst wantrouwig hebben betoond en zich meer dan eens hebben doen kennen als een 'joodschen jodenhater'.⁹ De enkelingen die in deze periode wel probeerden hun Israëlitische broeders voor het socialisme te winnen, zagen die pogingen gefnuikt door het anti-socialistische sentiment in de Jodenhoek. Zo kreeg het plan van de 21-jarige Willem Speelman, die in augustus 1890 aankondigde 'zoodra er genoeg deelneming van Israelieten is' een vereniging van joodse sociaal-democraten en een joods partijblad te zullen oprichten, vooralsnog geen enkel praktisch vervolg. Nog in april 1892 werd Henri Polak het houden van zijn voordracht over 'Joden-Socialisme' in een zaal aan het Waterlooplein onmogelijk gemaakt door het joodse publiek, dat onder het zingen van 'Oranje boven!' massaal overging tot het werpen met tafels, stoelen en banken.¹⁰

'T CENTRUM

Wat Salomon van der Hout en Joseph Snijders nimmer was gelukt, Willem Speelman en Henri Polak vergeefs hadden geprobeerd en Sam Coltof zelfs nooit had gewild, leek even plotseling als onverwacht te worden bewerkstelligd door een joodse jongeling uit Hoorn. Abraham Mozes Reens wist in de laatste maanden van 1892 in korte tijd een eerste doorbraak van het socialistische gedachtegoed in de Amsterdamse Jodenhoek te forceren. De directe aanleiding paste volledig in een inmiddels bijna klassiek geworden patroon. Zoals vaker was gebeurd, werd een nieuwe maatregel van de zijde van de gemeentelijke overheid door betrokken Amsterdammers als een onacceptabele vorm van bemoeizucht ervaren en ook nu waren de socialisten er vlug bij om de geest van spontaan verzet bij de 'slachtoffers' van bestuurlijke 'willekeur' verder aan te wakkeren. Dit keer waren de kooplieden van de Nieuwmarkt, in overgrote meerderheid joodse marktkramers, mikpunt van het moderniseringsstreven van het stadsbestuur. De dagmarkt die al sinds een eeuwigheid (dat wil zeggen: sinds 1879) op de Nieuwmarkt gehouden werd, was krachtens een raadsbesluit in 1892 verplaatst naar het Waterlooplein, een plek waarvan al snel duidelijk werd dat er geen droge boterham te verdienen was.¹¹

Dat de gemeenteraad zich liet leiden door overwegingen van hygiëne en de behoeften van het moderne tramverkeer, en bovendien verzekerde dat de handel op het Waterlooplein na verloop van tijd heus aantrekken zou, maakte bijzonder weinig indruk. Tijdens een begin oktober 1892 gehouden vergadering in café Marktzicht, gelegen op de hoek van de Nieuwmarkt en de Dijkstraat, ontpopte Bram Reens zich als strateeg van het marktlieden-protest. Dat hijzelf geen marktkoopman was en pas 22 jaar was geworden, deed blijkbaar geen afbreuk aan zijn gezag bij de verontruste handelslieden, die op voorstel van Reens een protestmeeting in gebouw Plancius tegenover Artis belegden. *Recht voor Allen* meldde bij voorbaat, onder de kop DE GEEST DES TIJDS DRINGT OVERAL DOOR: 'De joodsche proletariërs, die altijd nog tegen ons waren, bewijzen met deze daad, dat ook zij niet anders dan door agitatie tot betere toestanden kunnen geraken!'¹²

De meeting in Plancius volgde op dinsdagavond 8 november 1892 en werd een groot succes. Een der aanwezigen zou zich nog bijna veertig jaar later het moment in Plancius herinneren waarop volgens hem de opmars van het socialisme onder de Amsterdamse joden een aanvang had genomen. Reens had de vergaderde marktlieden plechtig verzekerd dat de sociaal-democraten, en zij alleen, hun steun aan het protest met daden zouden onderstrepen:

Dit moment van zijn rede zal door mij nimmer worden vergeten. Een overwelldigend applaus luidde een nieuwe beweging in, die begon te leven onder deze voor het meerendeel bejaarde mensen, overgenomen door hun kinderen, uitgroeiende tot de groote massa, welke nu in onze partij [de SDAP] verenigd zijn.¹³

In de beste tradities van het Amsterdamse volksoproer werd de protestmeeting die avond afgesloten met een optocht vanuit de Plantage naar het huis van burgemeester Vening Meinesz op de Herengracht. Daar had zich het inmiddels gebruikelijk geworden tafereel afgespeeld:

Men kwam aan het huis van Z. E. Achtbare, een huisknecht opende een kijk-raampje in de deur en een aanwezige inspekteur konstateerde, dat het volk volkomen rustig was, het raampje werd gesloten, het licht uitgedraaid en de motie werd... geweigerd.¹⁴

Reens' bewering dat de joodse marktliden alleen van de sociaal-democraten iets te verwachten hadden, werd door de dichte deur van de burgemeester wel heel aannemelijk gemaakt.

De uitkomst van het rumoer rondom de 'Nieuwmarktbeweging' was tweeledig: de gemeenteraad besloot onder druk van de protestbeweging de marktverplaatsing ongedaan te maken en Bram Reens maakte dankbaar gebruik van de gelegenheid om begin oktober 1892 een Sociaal-Demokratische Propaganda- en Ontwikkelingsclub, 't Centrum op, te richten. Sommige kooplieden van de Nieuwmarkt haastten zich, middels ingezonden brieven in de plaatselijke pers, afstand te nemen van de socialisten, maar desondanks kon 't Centrum nog tijdens de campagne tegen de marktverplaatsing de eerste tientallen leden inschrijven: welkome versterkingen voor de sociaal-democratie en, opmerkelijker nog, stuk voor stuk van joodsen huize. Twaalf maanden later, toen 't Centrum op een dinsdagavond in oktober 1893 zijn eerste jaarfeest vierde, vulde de grote zaal van Plancius zich met vijftienhonderd geestdriftige bezoekers, van wie het overgrote merendeel uit joods-Amsterdamse werkliden zou hebben bestaan.¹⁵

Formeel had 't Centrum bij de oprichting niets anders geleden dan een hernieuwde poging de wijkvereniging van de SDB-afdeling voor het gelijknamige stadsdeel nieuw leven in te blazen. Een week na de oprichting omschreef 'Loko-Sekretaris' Willem Speelman de doelstelling van de nieuwe Ontwikkelings- en Propagandacub nog in termen die ruimte lieten voor werkzaamheden onder alle bewoners van het stadshart. In *Recht voor Allen* verklaarde Speelman toen dat 't Centrum de propaganda ter hand nam:

Opdat wij ook in die wijken der stad, waar onze beginselen het minst zijn doorgedrongen, en waaronder bijna het geheele centrum van Amsterdam kan gerekend worden en hoofdzakelijk de z.g. Jodenbuurt de beteekenis en het doel der Sociaal-Demokratie duidelijk maken.¹⁶

In de praktijk zou al spoedig blijken dat de term 'centrum' niet alleen 'hoofdzakelijk', maar zelfs uitsluitend gelezen moest worden als een wat eufemistisch synoniem voor de Jodenhoek. 't Centrum zou zich dan ook nimmer richten tot de bewoners van in het centrum gelegen sloppen als het Hemelrijk, 't Hol of de

Bierkaai, waar nauwelijks joden woonden, maar zich volledig toeleggen op het 'moeielijke werk der propaganda onder Israël', de inwendige zending rondom de Jodenbreestraat en het Waterlooplein.¹⁷

Op de voorpagina van *Recht voor Allen* gaf de schrijver van de rubriek 'Praatjes uit de Hoofdstad' al in november 1892, in de hoogtijdagen van de 'Nieuwmarkt-agitatie' onder de marktkooplieden, blijk van de nodige scepsis. Na fijntjes te hebben herinnerd aan de tonelen van vernielzucht en bloeddorst die zich vijf jaren tevoren tijdens de Oranjerfurie op het Waterlooplein hadden afgespeeld, werden de motieven van de tot 't Centrum toegetreden joodse negotianten in twijfel getrokken. In Plancius hadden de slachtoffers van de marktverplaatsing zich het vel van de handen geklapt voor de sociaal-democraat Reens, maar: 'Geschiedt dat wel ter goeder trouw?' vroeg hij zich af. De schrijver wist waarom de 'semieten' zich plotseling zo geestdriftig hadden betoond en liet zijn uitleg in vette letters afdrukken:

Omdat hun belang er mede gemoeid was!!!

Ziedaar de oplossing van het raadsel. Geld, dat is de ziel van de negotie. En op het Waterlooplein (o God van de wraak, juist op deze plaats bereikt hen uwe straffende hand) lijden zij gebrek [...]. Toen, op aanporren van de propaganda-club zijn ze begonnen met een meeting te beleggen, en zij waren natuurlijk hem dankbaar die hunne grieven ontvouwde. Maar op deze wijs komen die lui tot ons! Hm – wil ik je eens wat zeggen, rond en openhartig, zooals ik het meen! *Welnu, ik hoop het, maar geloof het niet.*¹⁸

Dergelijke 'praatjes uit de hoofdstad' waren meer dan incidentele oprispingen van een al dan niet latent antisemitisme. In de huishoudelijke vergadering van de Amsterdamse SDB-afdeling werd al in de eerste maanden van 1893 meermalen ernstig gedebatteerd over de vraag of het bestaan van 't Centrum als onafhankelijke wijkvereniging moest worden getolereerd. Sommigen wilden 't Centrum zelfs niet uitnodigen voor de meiviering, al was een meerderheid het daarmee op formele gronden oneens. Een meerderheid was met Fortuyn echter wel van mening dat de afdelingsbibliotheek in Constantia voor leden van 't Centrum gesloten moest blijven.¹⁹ Tijdens een huishoudelijke vergadering van de afdeling op 20 november 1893 zou niemand minder dan Domela Nieuwenhuis zich in de kwestie mengen door op te merken het zeer verkeerd te vinden dat men zich, zoals in het geval van 't Centrum, aan kon sluiten bij een wijkvereniging zonder lid te worden van de eigenlijke afdeling. De 162 opgekomen leden in de grote zaal van Constantia waren er vervolgens getuige van geweest hoe de 21-jarige Izak Samson opstond om zich fel te keren tegen het 'aan banden leggen' van 'zijn' wijkvereniging.²⁰

Dat het wederzijdse wantrouwen tussen niet-joodse oudgedienden en nieuwe joodse rekruten onder de Amsterdamse socialisten met het slagen van één protestmeeting en de totstandkoming van een eigen, 'joodse' propagandaclub nog

allesbehalve was weggenomen, moest ook Reens na enige maanden constateren. Met zijn critici betreurde hij in januari 1893 dat velen die tot 't Centrum waren toegetreden, niet bereid waren gebleken ook direct lid te worden van de eigenlijke SDB-afdeling, maar hij verzekerde dat hard gewerkt werd om de geesten ook in dit opzicht te verhelderen. Vaststond volgens hem dat 'de beweging onder de Israëlieten te Amsterdam [...] verbazend vooruitgegaan' was en dat nu reeds 'het aantal aangesloten Israëlieten bij den bond [...] verre van weinig' moest heten.²¹

Dat alles was wel degelijk te danken aan de inspanningen van 't Centrum, waarvan het ledental in januari 1893 al groter zou zijn geweest 'dan het aantal leden van menige flinke afdeling'. De eerste successen van 't Centrum waren volgens Reens echter zwaar bevochten:

Wij hebben heel veel tegenwerking ondervonden en niet het minst van de zijde onzer partijgenooten; het scheen alsof men er niet op gesteld is, dat onze heilige beginselen begrepen worden, door hen die bij toeval uit den stam Israëls voortgekomen zijn.²²

Misschien had een minder ambitieuze opstelling van Reens en de zijnen het wantrouwen kunnen wegnemen, maar direct op de klacht over tegenwerking door partijgenoten volgde de aankondiging van een binnenkort te verschijnen *Socialistisch orgaan voor de Israëlieten*, dat zich niet zou beperken tot het territorium van de Amsterdamse wijkclub, maar joodse lezers zou zoeken in het hele land:

En vooral de socialistische boekhandelaars in die steden waar de Israëlitische bevolking nog al noemenswaard is, zooals Rotterdam, 's-Gravenhage, Dordrecht, Leeuwarden, Groningen, Zwolle enz. enz. verzoeken wij mede te werken aan de verspreiding onder dat gedeelte der bevolking [...]. Het is ons bekend dat op onderscheidene plaatsen Israëlitische of als men het noemen wil ex-Israëlitische partijgenoten wonen, zij worden vooral verzocht hun steun, hetzij financieel, hetzij moreel te verleenen, vooral het laatste; hoofdzakelijk het mededeelen van plaatselijke sensatiemededeelingen.²³

In de ogen van menig leek het plan voor een eigen blad de vorming van een landelijk netwerk van joodse sociaal-democraten, naast de SDB, te voorafschaduwden. Dat in de rubriek 'Strijdpennning' van *Ons Blad* naast de centen, stuivers en dubbeltjes uit Amsterdam ook de ontvangst van 35 gulden 'van de Joodsche arbeiders uit Amerika als bewijs van instemming met ons streven' werd bevestigd, kan die vrees slechts verder hebben aangewakkerd.²⁴

Precies een week nadat Reens in *Recht voor Allen* zijn voornemen bekend had gemaakt, kwam een geschrokken huishoudelijke vergadering van de afdeling Amsterdam bijeen. Blijkens de notulen waren de partijgenoten in Constantia het er hartgrondig over eens dat:

Een wijkvereniging in de eerste plaats behoort te zijn een Vereeniging van leden der afd. maar niet een club naast de partij, dat wij daar reeds de slechte gevolgen van hebben ondervonden, Fortuijn is er eveneens tegen om rede dat dit een zeer gewichtige beginselkwestie is, het al of niet erkennen van het Centrum.²⁵

Gezien de tegenwerking door argwanende geestverwanten en de ongebroken weerstand tegen het socialisme in brede lagen van de bevolking van de Jodenhoek, had 't Centrum inderdaad nog flink wat 'onvermoeid strijden' en 'ijverig werken' voor de boeg, zowel in de eigen kring van partij-, als in die van 'stamgenoten'.

De lange traditie van eerbied voor gezag en orde onder de Amsterdamse joden, gesymboliseerd in hun verknochtheid aan het Huis van Oranje, en bij verkiezingen steevast uitgedrukt door het afvaardigen van liberale kandidaten naar gemeenteraad en Tweede Kamer, maakte de buurt tot een indrukwekkend bastion. De campagnes die 't Centrum vanaf het begin van 1893 in de Jodenhoek zou ondernemen, hadden dan ook veel weg van een belegering of stormloop van buitenaf. De joodse sociaal-democraten die er met Bram Reens probeerden ahang voor het socialisme te winnen, woonden voor het merendeel elders in de stad.²⁶ Reens woonde tot februari 1892 op verschillende adressen in de Wagenaarsstraat in de Dapperbuurt, samen met het gezin van zijn oudere broer. Daarna was hij op zichzelf gaan wonen en beland in de Rozenstraat 221, dicht bij Constantia maar op ruime afstand van de synagoge.²⁷ De eerste serie openbare bijeenkomsten van 't Centrum werd belegd in koffiehuis De Oude Doelen in de Oude Doelenstraat, halverwege de Dam en de St. Antoniesbreestraat. Bestuur en leden vergaderden zelfs nog verder weg van de 'oude' Jodenhoek, in café Voorwaarts in de Nieuwe Nieuwstraat tussen Nieuwendijk en Nieuwezijds Voorburgwal.²⁸

In menig opzicht leek de geschiedenis van de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging zich te herhalen. Wat de socialisten in voorbije decennia hadden gedaan, deed de Propaganda- en Ontwikkelingsclub 't Centrum nog eens over, in een beperkter gebied weliswaar, maar in een aanzienlijk hoger tempo. Nadruk werd eerst en vooral gelegd op de noodzaak van ontwikkeling. Zoals de generaties vóór hen, namen de leden van 't Centrum zich plechtig voor, de zelfscholing ter hand te nemen door 'het gezamenlijk lezen en bestudeeren van wetenschappelijke en andere werken'.²⁹ Met datzelfde doel voor ogen werden ook de openbare bijeenkomsten uitgeschreven, waar sprekers voor een publiek van leden en belangstellenden de socialistische antwoorden op maatschappelijke vraagstukken uit de doeken deden. De onderwerpen liepen uiteen van heel algemene als 'maatschappelijke toestanden' of 'het leven der arme kinderen in vergelijking met dat der rijken' tot meer specifiek op de doelgroep toegesneden vraagstukken als 'de sociale beteekenis van het Anti-Semitisme'.³⁰ De ontwikkeling van de joodse arbeiders werd verder bevorderd met de uitgave van het acht

pagina's tellende werkje *Het anti-semitisme een hedendaagsch verschijnsel?* en de inrichting van een eigen 'brochurebibliotheek'.³¹

De uitgave van het eigen maandblad op vier pagina's, dat als *Ons Blad, Socialistisch Orgaan voor de Israëlieten* in februari 1893 voor het eerst verscheen, markeerde de overgang naar een nieuwe fase, vooral omdat het blad al direct meer nadruk op agitatie dan op ontwikkeling zou leggen. Geruchtmakende artikelen met een vaak provocatieve toonzetting en met name de colportage van *Ons Blad* in de straten van de Jodenhoek wekten de nodige ophef en rumoer, precies zoals de straatverkopers van *Recht voor Allen* dat jaren eerder elders in de stad hadden gedaan. De schrijvers van *Ons Blad* toonden ontzag voor niemand en durfden zelfs alom gerespecteerde joodse hoogwaardigheidsbekleders als opperrabbijn dr. J.H. Dünner en de liberale bankier A.C. Wertheim openlijk te schofferen. De weigering van Wertheim om op een uitnodiging tot debat met 't Centrum in te gaan, werd in het aprilnummer van *Ons Blad* triomfantelijk gepresenteerd als bewijs van 's mans lafheid en in een open brief aan dr. Dünner schrok Reens er zelfs niet voor terug, de opperrabbijn, die zich nimmer over de armoede in zijn gemeente had uitgelaten, een 'misdadiger van het ergste soort' te noemen.³²

Deze hoge toon moet velen tegen de borst hebben gestuit, maar bij de aanhang van 't Centrum viel de nieuwe bravoure in goede aarde. De 'Strijdpenningen' voor *Ons Blad* gingen voortaan vergezeld van vrijmoedige ontboezemingen als 'ik liep op den grooten verzoendag met de propagandatocht mede, in plaats dat ik in de kerk zat', 'liever hier iets aan geofferd dan kerkelijke belasting betaald' en 'weg met dominees, pastoors en rabbijnen'.³³ Leden van 't Centrum trokken bij nacht en ontij door de Jodenhoek om er stroken papier met oproerige opdrukken aan te plakken: niet minder dan zestien varianten van deze zogeheten 'motto's' waren gedrukt in een totale oplage die volgens *Ons Blad* vijfendertigduizend stuks zou hebben bedragen.³⁴ De eerste confrontaties met politieagenten hadden zich al direct tijdens de eerste plaktochten voorgedaan en daarmee werd de Jodenhoek het toneel van voortdurend oplaaiende ongeregeligheden tussen leden van 't Centrum, kwaadwillenden uit het publiek en hardhandige ordebewaarders van het bureau Jonas Daniël Meijerplein.

Opvallend nauwgezet leken de jongelieden van 't Centrum de door hun niet-joodse geestverwanten gebaande paden te volgen. De in februari 1893 aan A.C. Wertheim gerichte uitnodiging tot debat en de schofferende wijze waarop diens beleefd weigeren vervolgens voor propagandistische doeleinden werd aangewend, waren niet anders dan een slaafs navolgen van wat Domela Nieuwenhuis op datzelfde moment de radicaal Henry Tindal in Constantia en in *Recht voor Allen* aandeed.³⁵ Een enigszins oneigenlijk gebruik van de drukpers werd door de mannen van *Ons Blad* evenmin geschuwd en leek al evenzeer terug te voeren op het voorbeeld dat in de Jordaan werd gegeven. Daar was J.W. Kramer zijn anarchistisch periodiek *De Oproerkraai* ergaan vullen met geruchtmakende schandaalartikelen over min of meer bekende personen uit Amsterdam. Met naam en toenaam werden deze aan de schandpaal genageld wegens vergrijpen jegens de

rechten van het proletariaat of de goede zeden, waarna Kramer en zijn colporteurs de verkoop trachtten te bevorderen door voor de deur van hun slachtoffers het betreffende artikel luidkeels voor te lezen. Het was een aanpak die sterk herinnerde aan de *Physiologieën* en schandaalkronieken uit de jaren rond 1848, en die nog altijd krachtig effect bleek te sorteren. Een Amsterdammer die op oudejaarsdag 1892 was betrapt op onzedelijkheden met een meisje van 14 jaar, kreeg vijf dagen later al bezoek van een troep colporteurs van *De Oproerkraaiër*, die aanschelden en zich op zijn stoep posteerden om voorbijgangers en omwonenden op de hoogte te brengen van 's mans verdorvenheid. Het slachtoffer van dit proletarisch volksgericht zou zich nog diezelfde dag door het hoofd hebben geschoten.³⁶

De Centrum-mannen toonden zich in het aprilnummer van *Ons Blad* nijvere leerlingen door zekere juwelier 'Aap' David te beschuldigen van geknoei bij het wegen van zijn diamantjes. Direct op dit bericht volgde de ontmaskering van een diamantbewerker die als ophitsers van het personeel in de slijperij van de firma Boas een socialistische collega het werken onmogelijk had gemaakt door hem 'met voorwerpen na te gooien' en uit te schelden: 'De stumperd die hier de hoofdrol speelde heet *Gerrit Wagenaar*. Elk weldenkend arbeider spreekt met minachting over hem.' Nog altijd in dezelfde kolom werd ook het relaas gedaan van een colportagetocht met het voorgaande nummer:

De vorige week colporteerden wij met 'Ons Blad' en riepen luid: leest 'Ons Blad'; daarin kunt gij lezen, waar de ridder-ordetjes van de Zon en den Leeuw van Perzië te koop zijn. De heer Gerrit van Dien, makelaar wonende Gelderschekade, dit hoorende, liep zo hard hij kon de O.Z. Achterburgwal op. Wie weet ons duidelijk te maken waarom?³⁷

De boven dit bericht geplaatste, pesterige kop 'Hard ging ie!' verwees waarschijnlijk naar de snelheid waarmee makelaar Van Dien zich uit de voeten had gemaakt, alsook naar de verkoopbevordering die van een dergelijk 'standje' uitging.

Bij het aan de kaak stellen van de misdaden van het kapitaal kon 't Centrum vrijelijk putten uit het theatrale repertoire dat eerdere generaties socialistten hadden ontwikkeld. Zoals Klaas Ris in de nasleep van het Kermisoproer de weduwe van een slachtoffer van het huzarengeweld ten tonele had gevoerd en het publiek had verteld dat het arme mens moeder was van vier kinderen, zo schrokken ook de mannen van 't Centrum er niet voor terug in te spelen op de sentimentelen van hun publiek. De joodse broodbezorger en socialistisch dichter Hijman Overst zou later herinneren aan het straatoptreden van Izak Samson:

Samson, I.I., die kalm wandelde alsof-ie van niets wist, maar achter hem aan de 'socialistische jongelieden'. En het klubje werd al groter, en werd tot een flinke ploeg. En onderweg pikte Samson een bedelaarskind op, nam het mee aan de

hand, en klom dan aan de hoek van een straat op een pothuis, het kind naast zich, en demonstreerde aan de lompen van het kind de slechtheid van het kapitalisme.³⁸

Als socialistische maatschappijkritiek voldeed dit straattoneel misschien niet aan de eisen van wetenschappelijke diepgang en nuance, maar het getuigde wel van improvisatietalent en zal zijn effect niet hebben gemist.

Ook in de periode van straatgevechten en opstootjes die onvermijdelijk op de provocatieve toonzetting van *Ons Blad* volgde, leek het optreden van 't Centrum een reprise van een eerder elders opgevoerd stuk. De stemming in de buurt keerde zich fel en massaal tegen de joodse socialisten nadat opperrabijn Dünner in zijn grote Pesachrede gloedvol gewag had gemaakt van de onverbreekelijke band tussen Oranje en Israël, die nu bedreigd werd door 'eenige weinigen [...], die zich door niets anders onderscheiden dan door onwetendheid, ruwheid en woestheid'.³⁹ Bij het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina in april 1893 werd hun een fraaie afdruk van deze rede overhandigd door de hoofdredacteur van het *Centraal Blad voor Israëlieten*, geen ander dan een neef van Bram Reens. Nog diezelfde maand april werd in de Jodenhoek een knokploeg onder de schone noemer Voor Oranje opgericht.

Ondanks alle dreiging verzamelden de joodse socialisten van Amsterdam zich op 1 mei 1893 op de Nieuwmarkt om hun steentje bij te dragen aan de internationale feest- en strijddag van het proletariaat. De buurt was evenwel op haar hoede en daardoor kwam vooral het strijd karakter van de eerste mei op de voorgrond te staan: met 'menig blauw oog en bebloeden kop' hadden de leden van 't Centrum het veld moeten ruimen.⁴⁰ Zalen waren nu niet meer disponibel en avondenlang trokken troepen 'kinderen van het uitverkoren volk' door de Jodenhoek, onder het zingen van de bekende 'oranjeliederen' volgens welke de sociaal-democraten dienden te worden opgeknoopt en ingezouten.

Reens beweerde wel dat het straatkabaal de socialisten weinig hinderde, 'want de onzen slaan er telkens flink op in', maar hij moest begin mei toegeven dat met de toegenomen bravoure van de tegenstanders de losse verkoop van *Ons Blad* in het gedrang dreigde te komen:

Zaterdagavond waagden wij het weder met '*Ons Blad*' in de 'Jodenbuurt' te kolporteren. Edoch, eene ons vijandig gezinde menigte, waaronder vele getooid met oranjelintjes, als bewijs van lidmaatschap van den Oranjebond, hadden wij spoedig achter ons! Het roepen [der colporteurs] werd overstemd door de bekende nationale(?) liederen, en wij zelf werden met steenen geworpen en... in het gezicht *gespogen*. Wij socialisten, zijn ons ten volle bewust dat wij zijn opgejaagde dieren in de maatschappij, vogelvrij verklaarden, die een ieder tot spot mogen dienen [...], doch na een dusdanige bejegening verliest men onwillekeurig het volle verstand en maakt een gevoel van bittere haat zich van je meester. Van daar dan ook dat wij ons op onze vervolgers wierpen, die wij zoo onge-

nadig toetakelden, dat menigeen wel met een zichtbaar teeken huiswaarts zal zijn gekeerd.⁴¹

De laatste toevoeging was niet zonder betekenis. Wie in het gelaat werd gespuugd had iets te wreken en het toebrengen van een 'zichtbaar teeken' aan de tegenstander was de aangewezen manier om de geschonden eer van het troepje colporteurs te herstellen.

Het verdere relaas van Reens bevatte meer aanwijzingen dat de antagonisten die zaterdagavond, na afloop van de sabbat, door meer dan alleen politiek-ideologische motieven werden gedreven. In de Weesperstraat had zich naar zijn zeggen een 'formeel gevecht' ontwikkeld, waarin de socialistische heroïsch standhiel den tegenover een geweldige overmacht: 'de onzen telden ongeveer zo man, terwijl de oranje klanten wel een 150 man(!) waren'. Voor het beoogde dramatisch effect was de aanwezigheid van een voldoende talrijk publiek natuurlijk essentieel en de drukke Weesperstraat met zijn talloze winkels en voorbijgangers was in dat opzicht een bij uitstek geschikt terrein voor de ontkenning: 'het gegil der in den straat zijnde vrouwen en kinderen [...] en het rinkelen der ingeslagen winkelruiten, deden het oogenblik nog hachelijker schijnen'. Dat de socialistische strijd niet konden winnen lag gezien de krachtsverhoudingen bij voorbaat vast, maar de Oranjevrienden gaven hun overwinning toch vooral op symbolische wijze gestalte. Eén 'partijgenoot' geraakte in hun handen en werd weliswaar 'stevig afgeranseld' en aan de politie overgedragen, maar pas nadat zijn kleding ten aanschouwen van vrienden en omstanders aan flarden was gescheurd. Een ander slachtoffer uit het socialistische kamp had het gevoelige 'verlies van zijn hoed te betreuren'.⁴² Dat in de strijd tussen Oranjebonders en 't Centrum naast politieke vooral ook persoonlijke tegenstellingen, eergevoel en reputatie een rol speelden, viel al aan dit soort betekenisvolle uiterlijkheden af te lezen. Dat de joodse vrienden van Oranje werden aangevoerd door Bram Reens' volle neef Simon Reens, zal allicht aan de verhitte der gemoederen hebben bijgedragen. Dat onderlinge familierelaties niet in alle gevallen tot politieke overeenstemming leidden, maakten de neven Reens indringend duidelijk.⁴³

Nu Bram Reens en zijn vrienden de pas was afgesneden door het krachtvolle optreden van hun eigen 'stamgenoten' en naaste familie, werd een beroep gedaan op geestverwanten van elders uit de stad. Zij beschikten over de ervaring en mankracht die nodig leken om de toegang tot de Jodenhoek te forceren. Daarom werden de partijgenoten in *Recht voor Allen* opgeroepen de colportage in de Jodenhoek met hun fysieke aanwezigheid te ondersteunen:

Woensdagavond negen uur zijn wij weder op de Jodenbreestraat om te kolporteren, met *Ons Blad*. Zorgen wij dan voorzien te zijn van... partijgenooten, oud en jong. Laat ons niet alleen tegen deze dierlijke voor niets terugdeinzende wezens staan, doch zorgt aanwezig te zijn, om desnoods ons te beschermen.⁴⁴

Deze oproep was niet aan dovemansoren gericht en het vijftal colporteurs dat zich op woensdagavond 10 mei 1893 met *Ons Blad* in de Jodenbreestraat waagde, wist zich in de rug gedekt door een contingent van dertig à veertig strijdvaardige partijgenoten. Op de Nieuwmarkt werd deze falanx opgewacht door de jongelieden van Simon Reens' Bond voor Oranje, die zich met stokken bewapend schuilhielden achter de kramen van de daar inmiddels, mede dankzij Bram Reens en 't Centrum, teruggekeerde marktlieden. In de massale vechtpartij die vervolgens uitbrak, hadden ook toegesnelde agenten van het bureau J. D. Meijerplein zich geducht gewerd met als onafwendbaar resultaat dat de sociaal-democraten andermaal het onderspit dolven.⁴⁵ De eerstvolgende zaterdagavond probeerden de colporteurs van *Ons Blad* opnieuw hun werk in 'de jodenwijk' te doen, maar ook dit keer werd het patroon herhaald en ontkwam zelfs 'een meisje, tot de onzen behorende' niet aan mishandeling en arrestatie.⁴⁶ Colporteurs van *Ons Blad* en hun beschermers hadden zich voor de Amsterdamse rechtbank te verantwoorden en hun onvermijdelijke veroordeling bezorgde 't Centrum zijn eerste justitiële martelaren: de eerste joodse socialistische slachtoffers van het 'gebefte geboefte'.⁴⁷

Nu ook de hulp van niet-joodse geestverwanten het tij niet bleek te kunnen keren, werd de colportage van *Ons Blad* in de eigenlijke Jodenhoek volledig gestaakt. Oranjebonder Simon Reens en zijn jonge aanhang leken de Jodenhoek gevrijwaard te hebben van de godslasteraars en majesteitsschenners van 't Centrum. Dat van hun joodse Bond voor Oranje na mei 1893 niets meer werd vernomen was dan ook niet zozeer een uitdrukking van zwakte, als wel van de omvang van de door hen behaalde overwinning. Dolf de Levita had begin mei 1893, ten tijde van de oprichting van de nieuwe antisocialistische knokploeg, voorspeld dat die 'hoogstens een maand [zou] kunnen leven', maar dat de rust in de Jodenhoek begin juni inderdaad volledig hersteld was, was allesbehalve een teken van socialistische triomf.⁴⁸

Die zomer vonden de joodse sociaal-democraten van Amsterdam een aangename werkterrein door op zondagmorgen de stad uit te trekken en onder aanvoering van Bram Reens in de landelijke omgeving van Amsterdam op propagandatocht te gaan.⁴⁹ De colporteurs van *Ons Blad* die zich nog in de stad waagden, beperkten zich op hun route voortaan nauwgezet tot het min of meer neutrale terrein van de Kalverstraat, de Damstraat en de beide Hoogstraten. Nog in oktober 1893, na afloop van de viering van het eenjarig bestaan van de Wijk- en Propagandaclub in de grote zaal van Plancius, kozen de vijftienhonderd bezoekers, blijkens het verslag in *Recht voor Allen*, een omweg voor hun demonstratieve optocht naar de Dam:

In plaats van de Jodenbuurt in te gaan, gelijk de politie scheen gemeend te hebben, liep men langs de Nieuwe Heerengracht, Binnen-Amstel, Zwanenburgwal en Doelenstraat, om de Kalverstraat in te trekken onder luid gezang.⁵⁰

Door de grenzen van de Jodenhoek nauwgezet te respecteren, werden eventuele onaangenaamheden in het hart van de 'eigen' buurt vermeden.

De opeenvolgende fasen die de socialistische arbeidersbeweging in de voorgaande decennia had doorgemaakt, waren door 't Centrum binnen een jaar doorlopen. Van een kleine kring die middels onderlinge gesprekken en gezamenlijke lezing van wetenschappelijke werken de zelfontwikkeling trachtte te bevorderen, was de club uitgroeid tot een rumoerig gezelschap van zelfbewuste en fel optredende propagandisten, die met gevoel voor drama, eer en symboliek de publieke aandacht op zich wisten te vestigen. Nadat het eerste bloed was gevloeid en de rechters hun oordeel hadden geveld, was onmiskenbaar een zeker aanzien bij de niet-joodse partijgenoten verworven en belandde 't Centrum in rustiger vaarwater.

DE NIEUWE NIEUWSTRAAT

De snelheid waarmee de kersverse joodse sociaal-democraten zich het repertoire van voorgaande generaties socialisten volledig eigen hadden gemaakt, was in de eerste plaats te danken aan het feit dat zij konden putten uit de jarenlange ervaring van hun niet-joodse partijgenoten. Bij deze overdracht van socialistische tradities en ervaringen was een sleutelrol weggelegd voor Bram Reens, die zich met evenveel gemak leek te bewegen tussen de doorgewinterde veteranen uit de Jordaan als onder de pas toetretende jongelui uit de Jodenhoek. Zijn positie als centrale contactfiguur tussen zo sterk uiteenlopende kringen binnen de beweging ontleende Reens waarschijnlijk vooral aan zijn optreden als uitbater van café Voorwaarts in de Nieuwe Nieuwstraat. Tegelijkertijd garandeerde de ligging van dit lokaal de leden van 't Centrum een veilige haven op geruststellende afstand van de tumultueuze Jodenhoek.

Toen het bestuur van 't Centrum in oktober 1892 café Voorwaarts koos als zetel voor zijn vergaderingen, gold de kroeg op nummer 18 in de Nieuwe Nieuwstraat al langer als socialistisch trefpunt. Uitbater D. Schild presenteerde zich tenminste aan de lezers van *Recht voor Allen* als 'Uw medestrijder' toen hij in juli 1892 bekendmaakte het 'Volks bier- en koffiehuis De kleine poort van Cleve' aan zijn zoon P.H. Schild te hebben overgedragen. Onder diens leiding werd het socialistische karakter van het bedrijf zelfs nog nadrukkelijker gepresenteerd: de zaak werd omgedoopt tot Voorwaarts, er kwam een leestafel met een keur aan socialistische periodieken en bij partijgenoten 'van buiten' die Amsterdam bezochten, beval café Voorwaarts zich aan als 'socialistisch tehuis'.⁵¹ Bestuurders en leden van 't Centrum vergaderden al vanaf de oprichting van hun wijkvereniging in oktober 1892 regelmatig in de Nieuwstraat. Dat café Voorwaarts behalve tapperij en vergaderruimte inderdaad ook een soort socialistisch pension voor reizende propagandisten werd, viel op te maken uit de advertenties waarmee jongelieden als de Arnhemse gymnasiast Johan Visscher, die naar Amsterdam

was gekomen om rechten te studeren, en Cato Hoogstraten, reizend spreekster en presidente van de Amsterdamse jongedochtersvereniging Vooruitgang Zij Ons Streven, bekendmaakten, zich in de Nieuwstraat te hebben gevestigd of er ten minste hun post te ontvangen.⁵²

Voor de jonge joodse sociaal-democraten van 't Centrum werd café Voorwaarts de verzamelaarsplaats bij uitstek, ongetwijfeld mede dankzij de ligging van de Nieuwe Nieuwstraat, halverwege Jordaan en Jodenhoek. Daarmee bevond het lokaal zich immers op comfortabel korte afstand van zowel het rekruteringveld rond het Waterlooplein als de hulptroepen uit de Jordaan, terwijl de keuze voor de Nieuwstraat tegelijkertijd een geruststellende afstand schiep, zowel tot de wantrouwige criticasters in Constantia als tot hun hardhandige belagers uit het kamp van de Oranjebond.⁵³

In het voorjaar van 1893 werd Abraham Mozes Reens door zijn vrienden in staat gesteld café Voorwaarts over te nemen en als tapper in zijn onderhoud te voorzien.⁵⁴ Daarmee waren de functies van woordvoerder, redacteur en administrateur van het blad, voorzitter van de wijkvereniging en uitbater van het clublokaal voortaan in één persoon verenigd. In zijn uiterlijke kenmerken moet de tapperij van Reens volledig hebben beantwoord aan de romantische voorstellingen van zijn naar revolutie dorstende clientèle. Op de nog zeer jonge joodse dichter en broodbezorger Hijman Overst maakte het lokaal in 1898 de indruk van een 'obskure kroeg', bevolkt door revolutionairen die soms niet ouder dan dertien of veertien jaar waren:

Achter in het kafee bevond zich een smalle deur. En daarachter een smal, laag gangetje. En achterin een donkerrood gordijn. En als men het gordijn oplichtte, dan bevond men zich in een hokje van enkele vierkante meters, en zowat even hoog als breed. Het hokje werd aan de achterkant afgesloten met een rood doek waarop koeien van witte letters schreeuwden: 'Geen God! Geen Meester!' [...] Sombor zaten zij daar, wetende een belangrijke revolutionaire daad te verrichten, door het inlijven van een nieuwe jonge strijder in het leger van de socialistische jeugd, aan wie immers de toekomst was!⁵⁵

Wie van het samenzweerdershok zelf niet onder de indruk raakte, kreeg het in elk geval toch benauwd van de walmende petroleumlamp die het ongeventileerde vertrek flauw verlichtte.

Het café in de Nieuwstraat bood een decor dat tot de verbeelding van velen moet hebben gesproken. In het jaar 1901 schilderde het literaire wonderkind Israël Querido, toen juist toetredend tot de SDAP, in zijn *Levensgang*, 'roman uit de diamantwerkerswereld', op geheel eigen wijze het tafereel van een met verhitte revolutionairen gevulde gelagkamer in een nauw en donker straatje:

Beneden zaten de vergaderden weer opgepropt in 't kleine, licht-stroomende lokaaltje, met koffie, bier of goudvonkende kelkjes konjak voor zich, roezemoe-

zend achter rooigen rookmist. Zand-knarsend, in sleep-tred, wandelden enkelen met vuurhete koppen langs de dwars door 't kroegje hoekende kachelpijp, schouder aan schouder gedrukt [...]. Jassen waren aangetrokken, half dichtgeknoopt; nog bleven ze, in kleeer-zwelling zittend, benauwd, buiten den stoelrand, elkaar rakend en stootend mouwen en rugen. In 't midden een groep, waaruit opgiegelde licht-aanstekelijk gelach om vertelling van een, die sprak met prethoesterige haast, in vooruit-proestende opjaging van grap al luider uitsnikkend in barstend gelach.⁵⁶

De weergave van de in dit gezelschap gevoerde dialogen moest de lezer er wel van overtuigen dat het revolutionaire of anarchistische milieu bevolkt werd door een stel onbekookte woestelingen en halfgare dwepers. Querido liet er een toespraak over vrije liefde onderbreken door een opspringende dikke kerel met een ronde kin en zware, aaneengegroeide wenkbrauwen, die met 'hoog-tenorige stem' woedend uitriep:

– Wat Veeges daar zei, hèt niks mit anarchisme te make, 't is bombast, gemeen, 't is lager dan de zedelooste bourgeois zegge ken!... Hij hèt 't recht niet mijn vrouw te neme, en ik zijne niet!
Grap-lachend gesnauw van 'n voorstander erop: – Hou je bek!... 't loopt nièt over jou vrouw!... en Veeges hèt geen!...⁵⁷

Aan hun tafeltjes in het café braken ondertussen halfwassen jongelui met intellectuele aspiraties zich het hoofd over half onthouden en slecht begrepen fragmenten uit het werk van 'Edeward Douwe Dekker'. Onder hen ook een 'klein joodje, Leverman', die zijn aarzeling overwon en uit het hoofd hardop citeerde:

– Daar was 'n zzijn; dat zzijn was geheim, maar alles is begrijpelijk en as... as got d'r was, zoue w'm begrijspe, mottthe begrijspe, maar nou is ie d'r niet, en nou begrijspe w'm ook niet. –
Verward zweeg ie: onder 't lange slurpen van z'n bier begreep ie dat ie onzin had gesproken; 't wou 'm weer niet heelemaal te binnen schieten. Een heelen avond had ie 'r nog wel op geblokt.⁵⁸

Dat de kroegavonden van de socialisten niet met louter geneugten waren gevuld, maar veelal doodernstige samenkomsten waren, had Querido overigens goed gezien.

Kastelein Reens, in het boek omschreven als 'kameraad van de klanten [...]' anarchist en revolutionair bij tijên, al naar 't broodje ging', herkende zichzelf, zijn lokaal en zijn gasten en moet zich danig in zijn eer aangetast hebben gevoeld. In de *Vrije Socialist* reageerde hij met een vileine recensie van *Levensgang* ('Gemeen, partijdig en vals' en 'juist goed voor een SDAP-er') waarin hij echter ook een hoogst oorspronkelijke periodisering van de geschiedenis van de socia-

listische arbeidersbeweging in Amsterdam ontwikkelde: volgens Reens, die zich hiermee zeer bewust toonde van het belang van zijn eigen optreden als kroegbaas, konden in die geschiedenis achtereenvolgens de 'Volkspark-, Constantia- en Nieuwstraatperioden' worden onderscheiden.⁵⁹

Inderdaad was het lokaal van Reens van niet te onderschatten belang als thuisbasis van een afzonderlijk netwerk van jonge joodse Amsterdammers. Zij zullen er, in de drukke sociale omgang en onderlinge affectieve banden, compensatie hebben gevonden voor de vijandigheid waarmee zij door de buitenwacht bejegend werden. Dat de aanhangers van 't Centrum elkaar persoonlijk goed kenden, viel af te lezen aan de motto's waarmee de 'Strijdpenningen' in *Ons Blad* werden verluchtigd. Het veelvuldig gebruik van bijnamen, de vermelde herkomst van ingebrachte gelden en de voor buitenstaanders soms duistere toespelingen op voorvallen uit de persoonlijke levenssfeer getuigden samen van de intieme 'gezelligheid' die de joodse sociaal-democraten bijeenhield. 'Coenie', 'Rooie Manus', 'I.S. (de oude)' en 'Dorus Domper' droegen ieder hun stuivers en centen af, veelal als opbrengst van 'een potje Whist', 'een potje billard', 'een potje domino' of nadat onder de aanwezigen in café Voorwaarts een inzameling was gehouden. Regelmatig werd de geboden plaatsruimte ook benut voor een steek onder water en werden donaties gemotiveerd met opmerkingen als: 'Omdat Jonas een meisje heeft', 'omdat een klover kwaad is dat een puntje van een sigarenzakje verbrandde' of 'omdat Isidoor (Hendrik de doove) met twee dames zat', waarna het slachtoffer van dergelijke pesterijen langs dezelfde weg van zijn grootmoedigheid blijk kon geven. 'Hendrik de doove', die met twee dames was gezien, bleef onverstoord zijn stuivers bijdragen en ene M.P. motiveerde zijn schenking van een dubbeltje met een vergevingsgezind 'Omdat ik tegen niemand wrok gevoel'.⁶⁰

In het café aan de Nieuwstraat werd niet alleen druk gediscussieerd over socialisme en maatschappelijke toestanden, maar er moet ook heel wat zijn gelachen. Nogal wat leden van 't Centrum bewezen metterdaad dat de overgang naar het socialisme hun gevoel voor humor onverlet had gelaten. Zo omzeilde colporteur Izak Samson een marktverbod door niet langer het partijblad maar 'pepermintjes' voor drie cent per stuk te verkopen, waarbij hij het verkochte snoepgoed omstandig verpakte in het laatste nummer van *Recht voor Allen*. Willem Speelman zou er zelfs eens in zijn geslaagd om, terwijl hij werd opgebracht wegens het aanplakken van socialistische motto's, de rugen van de hem afvoerende agenten ongemerkt van een in grote letters gedrukte strijdkreet te voorzien.⁶¹

De overname van café Voorwaarts door Reens in het voorjaar van 1893 markeerde een belangrijke stap in de voortgaande uitbreiding van het voorzieningepakket dat de joodse socialisten in Amsterdam voor zichzelf in het leven hadden geroepen. In de Nieuwstraat waren niet alleen de boeken en brochures uit de eigen bibliotheek beschikbaar, maar konden ook aardser behoeften worden bevredigd. In oktober 1893 werd de clientèle verblijd met het arriveren van

een 'goedlopend billard' van de gerenommeerde Brusselse firma Charles Touret, die twee weken later zelfs een hoogst modern 'billard met glazen blad' plaatste.⁶²

Mogelijk nog groter trekpleister voor de jongelieden die de kern van 't Centrum uitmaakten, was de aanwezigheid in eigen gelederen van een aantal meisjes en jonge vrouwen. In de zomer van 1894 was zelfs een heus 'komitee ter verspreiding van socialistische ideeën onder de Israëlitische vrouwen' werkzaam, dat op zijn eerste openbare vergadering een publiek van zestig à zeventig personen, 'meestal Israëlitische meisjes en vrouwen', mocht verwelkomen. Behalve 'burgeres' Th. P. B. Schook-Haver van de Vrije Vrouwen Vereeniging sprak hier de Centrum-voorman Izak Samson. Aan hun beider oproep tot aaneensluiting ten einde 'verlichting te brengen onder haar die meer nog dan andere klassen te lijden hebben onder klassenhaat en vooroordeelen' gaven die eerste avond negen 'meisjes' gehoor.⁶³

Hoewel de jongedochters uit Israëls stam nu niet direct in duizend-, honderd- of zelfs maar tientallen toestroomden, waren wel degelijk enige vrouwen actief bij het werk van 't Centrum betrokken. Al in mei 1893 was immers in de berichtgeving over de straatgevechten in de Jodenhoek sprake geweest van 'een meisje, tot de onzen behorende' en onder de arrestanten die de politie op dinsdagavond 17 oktober 1893 maakte, na afloop van de viering van het eenjarig bestaan van 't Centrum in Plancius, bevond zich ook 'een vrouwelijk lid' dat tot '4 dagen *brommen*' werd veroordeeld.⁶⁴ Ook bij het hachelijke avontuur dat de door Reens aangevoerde Plattelandspropagandaklub begin april 1894 beleefde, waren 'onze meisjes' betrokken. Na Buiksloot, Zunderdorp en Ransdorp waren de Amsterdammers op het dorpsplein van Durgerdam aanbeland, waar de veldwachter eiste dat de rode vaan zou worden opgerold:

Terwijl dit gebeurde, was een groote menigte volks op de been gekomen, welke een dreigende houding tegen ons aannam. Een halfbeschonken kerel geeft een partijgenoot een stomp in den rug en slaat haar de brochures uit de handen. Zeer begrijpelijk slaat zij terug. Daar had men de poppen aan 't dansen.⁶⁵

Onder een regen van stenen en natte turven hadden de zendelingen zich uit de voeten gemaakt, waarna de Durgerdammers de achtervolging nog bijna drie kwartier zouden hebben volgehouden. In het verslag van deze drijfjacht werd een afzonderlijk lofwoord gewijd aan 'onze meisjes voor haar flinke houding'.

Flinkste aller meisjes was in veler ogen Judith Silas, een negentienjarige werkmansdochter uit een voorkamer op de derde etage in de Batavierstraat, die na afloop van een door 't Centrum op tweede kerstdag 1893 in Plancius belegde werklozenmeeting werd gearresteerd. Naar zij tijdens haar proces zou verklaren, had een agent op het bureau haar sarrend toegesproken met: 'Zeg, kreng, spuw nou maar uit, daar zit je nou', waarna zij volgens de tenlastelegging het aanwezige politiepersoneel voor dieven, uitvaagsel en moordenaars zou hebben uitgemaakt.⁶⁶

Dankzij haar flinke houding en ferme taal werd Judith Silas op slag een bekendheid in de beweging en na haar vrijlating debuteerde zij als spreekster in vergaderingen van 't Centrum. Ten overstaan van een protestmeeting tegen het politiegeweld, op 24 januari 1894 in een 'stampvol' Plancius, riep Judith Silas de aanwezigen op haar de volgende dag naar de rechtbank te vergezellen. Die ochtend ging Silas inderdaad een stoet van honderden voor en kon zij haar rechters een motie overhandigen die de voorgaande avond was aangenomen. Met voorbijgaan aan alle rechtsprocedures werd daarin kortweg aangedrongen op ontslag van verdere rechtsvervolging.⁶⁷ Een openbaar en brutaal optreden als dat van Judith Silas moet in veler ogen hoogst ongepast zijn geweest, maar de jongelieden van 't Centrum zullen haar er niet minder lief om hebben gehad. Het was colporteur Izak Samson die met de hoofdprijs ging strijken en in juni 1895 gaven hij en Judith Silas elkaar het jawoord.⁶⁸

Precies een jaar eerder had ook Abraham Reens het geluk gevonden en ook hij hoefde niet ver te zoeken. In de zomer van 1894 introduceerde hij in hoogst eigen persoon een volstrekt nieuw actiemiddel, dat in korte tijd razend populair werd in Amsterdam, en uiteindelijk in heel Nederland navolging zou krijgen. Kern van de zaak was dat openbare inboedelverkopingen wegens belasting- of huurschuld door een legertje inderhaast opgetrommelde socialisten en nieuwsgierigen werden gesaboteerd. Reens ontwikkelde daartoe in de loop van enkele maanden een compleet scala aan obstructiemiddelen, in gewicht variërend van openlijke ridiculisering van de deurwaarder tot fysieke intimidatie en openlijke geweldpleging tegen de opkopers, alles met het doel de inboedel van de schuldenaar voor een zo laag mogelijk bedrag te behouden.⁶⁹ De openbare verkopingen in Amsterdam groeiden binnen de kortste keren uit tot een publieke vermakelijkheid die, soms meerdere malen per week, honderden toeschouwers op de been bracht.⁷⁰ Die massaliteit verhinderde evenwel niet dat *Recht voor Allen*, naast de zelfbenoemde 'onbezoldigde deurwaarder Reens', één gezicht in de menigte herkende en zo nu en dan speciaal melding maakte van de aanwezigheid van 'het meisje van Reens'. Alleen haar werd bij hoge uitzondering toegestaan het demonstratieve bod van één cent uit te brengen, een voorrecht dat anders uitsluitend aan Reens was voorbehouden. De lezers van *Recht voor Allen* werden onmiddellijk op de hoogte gesteld van deze betekenisvolle gebeurtenis: 'Alleen een kinderwagen werd niet door Reens, maar door diens meisje gekocht.'⁷¹

De verkering was inderdaad serieus en bracht Reens er zelfs toe zijn optreden te matigen. Op vrijdag 22 juni 1894 in de stad terugkerend, aan het hoofd van een stoet die in de Watergraafsmere een openbare verkoping had verhinderd, verzocht Reens, die ook bij deze gelegenheid door 'zijn bruid' vergezeld werd, het gebruikelijke zingen van de socialistische liederen te staken: 'Hij was de bruidegom en had nu in deze dagen te veel liefde voor zijn "kersenpit" dan dat hij niet zou gaan lopen, zoodra ook maar één helm opdaagde.' Vanzelfsprekend kon het honderdtal demonstranten, anders niet snel geneigd er vrijwillig het zwijgen toe te doen, het verzoek onder deze omstandigheden niet anders dan

billijken 'en de socialisten gingen uiteen'.⁷² Twee weken later, op donderdag 5 juli 1894, was café Voorwaarts in de Nieuwe Nieuwstraat een hele dag gesloten: kastelein Reens en zijn Geertje Feenstra dankten de partijgenoten tezelfdertijd met een advertentie in *Recht voor Allen* voor de vele bewijzen van sympathie die zij bij hun huwelijk hadden mogen ontvangen.⁷³

RONDON REENS

Dat Reens als uitbater van café Voorwaarts zijn clientèle vooral onder de jonge sociaal-democraten van joodse komaf vond, betekende allerm minst dat zijn contacten tot de kring van joodse geestverwanten beperkt bleven. Reens had radicaal gebroken met het joodse geloof en verklaarde in *Ons Blad*: 'Wij hebben opgehouden jood te zijn en zijn *socialisten* geworden.'⁷⁴ Door zo compromisloos afstand te nemen, verbrak hij echter ook de band met de gemeenschap waaruit hij was voortgekomen. Pijnlijk duidelijk was dat geworden in de laatste dagen van 1893, toen Reens overhaast het SDB-congres te Groningen verliet om in Hoorn zijn vader te begraven. Aangekomen bij de groeve leidde zijn demonstratieve weigering *kaddisj* te zeggen en ten teken van rouw zijn kleding te laten scheuren, tot een frontale botsing met de leraar van de joodse gemeente. Ten overstaan van de rouwenden noemde deze Abraham Reens een 'schandvlek voor zijn familie' en een kind dat 'onwaardig' was de naam van zijn vader te dragen.⁷⁵ Een paar dagen na de begrafenis in Hoorn werd op de Portugees-Israëlitische begraafplaats van Muiden het Amsterdamse Centrum-lid Jacques Rimini begraven. Een groep geestverwanten van de overledene werd de toegang geweigerd omdat sommigen van hen in plaats van de voorgeschreven hoed een pet op het hoofd droegen.⁷⁶

In vergelijking met de Nederlands-Israëlitische gemeente van Hoorn en de Portugese van Amsterdam moet het milieu van de Amsterdamse socialistengastvrij en tolerant hebben geleken. Zeker nadat Reens met zijn colportagetochten door de Jodenhoek en de plattelandsgemeenten buiten Amsterdam de vuurproef had doorstaan en bovendien bij de tumultueuze openbare verkopen steevast de lachers op zijn hand bleek te hebben, werd hij in Constantia en de wijkafdelingen een graag geziene figuur. De partijgenoten hadden weliswaar ernstige bezwaren gekoesterd tegen het streven naar een afzonderlijke vereniging van joodse sociaal-democraten, Reens zelf behoorde rond 1894 als erkend humorist en doortastend actievoerder tot de meest gevraagde en populairste sprekers in Amsterdam. Tegen die tijd had het aanvankelijke wantrouwen plaatsgemaakt voor een aanhankelijkheid die Reens dwong avond aan avond te spreken, niet alleen in over de hele stad verspreide buurtzaaltjes, maar ook in de dorpslokalen van Noord-Holland en Friesland. De Leeuwarder kameraden ontvingen hem tijdens de paasdagen van 1894 en waren na afloop enthousiast over hun snedige gast uit Amsterdam: 'Had Reens getoond dat het spreken hem was toevertrouwd, ook in het gezellig samenzijn wist hij het genot te verhoogen.'⁷⁷

Abraham Reens onderstreepte op verschillende manieren radicaal te hebben gebroken met de 'sektegeest' zijner stamgenoten. Veelzeggend was natuurlijk zijn huwelijk met de Friese *sjikse* Geertje Feenstra uit de Gerard Doustraat. Gezeten achter het buffet van café Voorwaarts moet zij midden tussen de joodse jongelingen nogal zijn opgevallen, en Is. Querido gaf haar in *Levensgang* een zwijgende, maar opvallende figurantenrol als het 'meisje met melkboeren-hondenhaar'.⁷⁸ Ook buiten de huiselijke sfeer ontwikkelde Reens in de loop van 1894 steeds hechtere banden met niet-joodse geestverwanten. Nadat destormloop van 't Centrum op de Jodenhoek min of meer was vastgelopen en de wijkclub volgens Reens zelfs 'zoo langzamerhand [...] op het standpunt van een dameskransje' was komen te staan, vond hij een nieuw werkterrein in het frustreren van openbare verkopeningen.⁷⁹ Die acties vonden plaats in heel Amsterdam, met opvallende uitzondering echter van de Jodenhoek. Reens ging de confrontatie met deurwaarders, opkopers en agenten aan waar de gelegenheid zich voordeed. Dat was veelal in de Pijp of in de Jordaan, een enkele keer op de Oostelijke Eilanden en soms zelfs in de landelijke Watergraafsmeer, maar nimmer rond het Waterlooplein. Na afloop van deze theatrale straatacties trok Reens met zijn schare gewoonlijk naar de Rozengracht, waar in gebouw Constantia het verloop van de dag werd nabesproken. Er was in deze gang van zaken weinig dat de joodse werklieden zal hebben aangesproken. Het verzamelen vooraf, de eigenlijke verkopeningen en de bijeenkomsten na afloop speelden zich ver van hun woningen af en in de berichtgeving door *Recht voor Allen* werd de joodse achtergrond van weggejaagde boedelopkopers als 'Mouse nabbel' relevant genoeg gevonden voor een nadrukkelijke vermelding.⁸⁰

Ons Blad, het maandelijks verschijnend 'Socialistisch orgaan voor de Israëlieten', hield begin 1894 op te bestaan, maar vond nog in de zomer van hetzelfde jaar een opvolger in het weekblad *De Opstand*, *Officieel orgaan van de Anti-Belastingvereeniging*. Redacteur en oprichter was andermaal Abraham Reens, die tegelijkertijd als oprichter en voorzitter van de nieuwe socialistische vereniging van belastingweigeraars optrad.⁸¹ Hoewel de kern van deze Anti-Belastingvereeniging aanvankelijk gevormd werd door een aantal joodse socialistenvan 't Centrum en de oprichtingsvergadering in café Voorwaarts had plaatsgevonden, raakten al spoedig ook anderen actief betrokken. In *De Opstand* zou dan ook iedere verwijzing naar de 'propaganda onder Israël' ontbreken en in alles leek het blad te willen aansluiten bij de gevestigde tradities van de socialistische beweging onder niet-joodse Amsterdammers.

Het contrast met de nadrukkelijk op een joods publiek gerichte artikelen in *Ons Blad* was groot. Een jaar tevoren was Reens als redacteur nog verantwoordelijk voor artikelen als 'De joodsche godsdienst-onderwijzer', 'Het beloofde land!' en een stuk waarin aan de vooravond van het pesachfeest de klassenstrijd werd vergeleken met de uittocht uit Egypte.⁸² Als redacteur van *De Opstand* moet hem echter een heel ander lezerspubliek voor ogen hebben gestaan. De verwijzingen naar de beproevingen van het oude volk maakten nu plaats voor de in socialisti-

sche kring gangbaarder vergelijkingen met de christenvervolgingen in het Romeinse Rijk.⁸³ Het motto dat het nieuwe blad sierde, werd gevormd door het woord van Jezus: 'komt allen tot mij die belast en beladen zijn', dat bij wijze van vrije variatie gevolgd werd door de plechtige belofte: 'wij zullen u met raad en daad ter zijde staan'.⁸⁴ Hoe fraai gevonden ook, als middel om joodse werklieden te overtuigen waren teksten uit het Nieuwe Testament bij uitstek ongeschikt.

Terwijl oudere straatactivisten als colporteur Karel Antonie Bos en behanger Johan Herman Geel met het verstrijken der jaren onder hun kameraden grote populariteit en veel aanzien hadden verworven, waren zij voor de joodse werklieden van Amsterdam onbekenden gebleven. Misschien dat hun reputatie de Jodenhoek wel bereikt had, maar van een uit jarenlange persoonlijke omgang gegroeide affectieve band kon hier, anders dan in de Pijp en Jordaan, geen sprake zijn. Des te opmerkelijker was daarom, dat uitgerekend de joodse Centrumvoormannen Reens en Speelman in maart 1894 op zich namen, een 'gezellige bijeenkomst' in Plancius te beleggen waarvan de opbrengst ten goede zou komen aan deze twee 'slachtoffers van de Amsterdamsche politie- en justitiewillekeur'.⁸⁵ Dat de beide organisatoren als relatieve nieuwkomers in de beweging een ereschuld aan de pioniers probeerden in te lossen, lijkt aannemelijk.

Het zevende nummer van *De Opstand* verscheen op 5 oktober 1894 met het portret van Karel Antonie Bos op de voorpagina. Bos zou een paar dagen later na negen lange maanden de Alkmaarse strafgevangenis verlaten en dat moest gevierd. Met een paginagroot openingsartikel over zijn trouw en heldenmoed, het fotografisch portret en een berijmde welkomstgroet zette *De Opstand* de aanstaande vrijlating van de 'man die meer dan iemand het slachtoffer is van de kapitalisten' luister bij.⁸⁶ Direct op het aan K.A. Bos gewijde heldenepos volgde op de twee binnenpagina's het eerste deel van een nieuw feuilleton waarin Johan Herman Geel in hoogst eigen persoon het relaas deed van zijn onfortuinlijke poging commissaris Stork van het leven te beroven.⁸⁷ Sinds die zondag in juli 1886, toen Geel rakelings langs het hoofd van de gehate Stork schoot en Bos met zijn eigen arm een voor Domela Nieuwenhuis bestemde sabelhouw had opgevangen, waren nu ruim acht jaren verstreken. Door zijn blad met hun verhalen te vullen, leek de jonge Reens demonstratief aansluiting te zoeken bij de kring van oudere niet-joodse socialisten en zich hun mythes en tradities eigen te maken.

Geboren en getogen in de *mediene* van Hoorn en pas als jongeling naar Amsterdam getrokken, was Abraham Reens als geen ander in staat aansluiting te vinden bij diverse kringen en zich te richten op zeer uiteenlopende propaganda-terreinen. Na verloop van tijd zou hij zijn blad *De Opstand* speciaal gaan wijden aan de socialistische propaganda in de dorpen en stadjes van Noord-Holland boven het IJ. Met hulp van de uit Gent overgekomen Nederlander P.A. Moritz zou *De Opstand* daartoe zelfs korte tijd in het kleinstedse Hoorn worden uitgegeven.⁸⁸ Met hetzelfde doel voor ogen had Reens ook een vloot van vier schepen bijeen weten te brengen, waarmee de Amsterdamse socialisten op 1 juli 1894 in

alle vroegte uitvoeren om op het Hoornse Doelenplein hun beginselen bekend te maken.⁸⁹ In december 1895 bracht Reens het verre Harlingen in rep en roer door de plaatselijke propagandist Tjeerd Stienstra bij te staan tijdens de executoriale verkoop van diens inboedel.⁹⁰

Met Reens slaagden nog enkele joodse jongelieden van 't Centrum erin, volledig te worden opgenomen in de Amsterdamse kring van revolutionaire socialistten. Zo vormde Izak Samson in de winter van 1893 op 1894, toen hijzelf in de Gerard Doustraat in de Pijp woonde, met zijn buurtgenoot J. H. Geel, timmerliedenvoorman H. H. Wollring en de Jordaanse Anna Catharina Babbé het comité dat vrijwel dagelijks massale 'hongermarsen' van werklozen door het centrum van de stad liet trekken.⁹¹ Bij zijn optreden ten gunste van Tjeerd Stienstra werd Reens terzijde gestaan door de joodse diamantbewerker Abraham Soep die, staande in de dakgoot van het Harlinger Volksgebouw, het publiek toesprak en het zelfs waagde een nogal gezette veldwachter vanuit de hoogte belachelijk te maken. Nog bijna zestig jaar later toonde Soep zich trots op zijn wapenfeit. Na te hebben vernomen dat Theun de Vries in zijn roman *Anna Casparii* ook de geruchtmakende verkoping in Harlingen had verwerkt, berichtte een trotse Soep een oude strijdmakker in mei 1952:

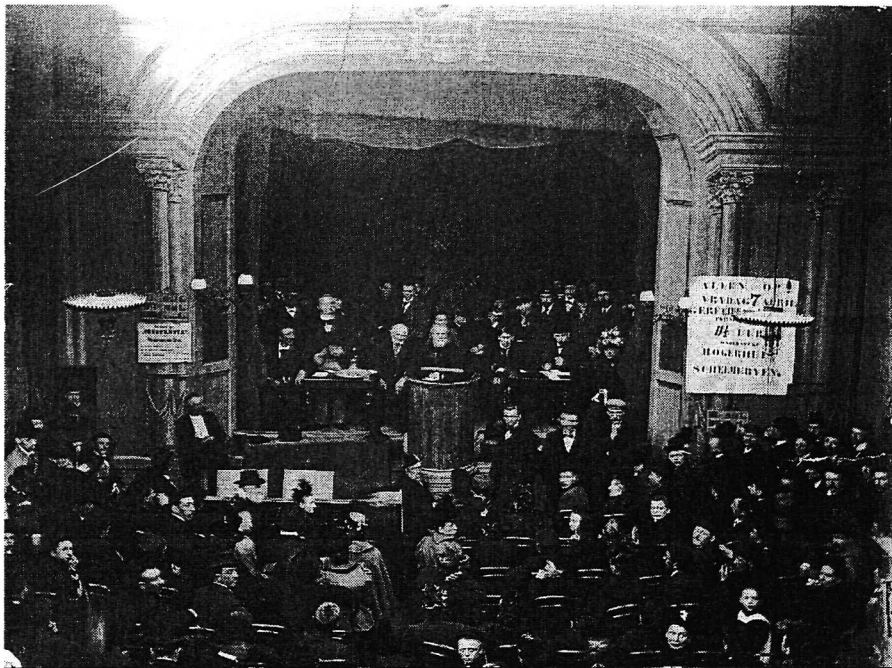
Bij dat incident was ik persoonlijk betrokken en [het] koste mij nog 50 gld boete of 14 dagen hechtenis te Leeuwarden. Ik had de burgemeester met een revolver toen bedreigd... Zo luidde de beschuldiging toen. [...] Als je Theun de Vries spreekt mag je dit eens mededelen.⁹²

Bij zijn arrestatie in december 1894 bleek de 21-jarige Soep inderdaad een met vijf scherpe patronen geladen revolver op zak te hebben. Nader onderzoek bracht bovendien, weinig verrassend, aan het licht dat hij in zijn woonplaats Amsterdam 'veel omgang met den bekenden Reens' had. Opmerkelijker was dat de licht ontvlambare jongeling als commensaal ten huize van de socialistische kleermaker B. H. Klepper woonde, ver weg van de oude Jodenhoek aan de Lindengracht in de Jordaan.⁹³

Dat lang niet alle joodse bezoekers van café Voorwaarts Reens, Samson en Soep op hun weg naar Constantia en de Jordaan wilden volgen, werd al snel duidelijk. De twisten die de internationale arbeidersbeweging verscheurden, vonden spoedig ook in de Nieuwstraat luidkeels weerklank. De onenigheid tussen revolutionaire en parlementaire socialistten deed een mistroostige Willem Speelman al in september 1893 in de rubriek 'Strijdpennning' van *Ons Blad* verzuchten:

Omdat ons hoofd op hol is in den laatsten tijd van het dagelijksch aanhooren van gesprekken over het revolutionaire of parlementaire standpunt [...] Partijgenooten, laten wij toch liever over het doel der sociaal-democratie spreken, nl. het afschaffen van het privaat-bezit als bron van alle ellende.⁹⁴

Bij de dagelijkse gesprekken in café Voorwaarts konden de gemoederen hoog oplopen en dat werd vooral veroorzaakt door het vriendschappelijke contact dat de parlementaire opposanten met de joodse jongelieden van 't Centrum hadden weten te leggen. Terwijl Reens steeds nauwer aansloot bij de niet-joodse revolutionairen uit de Jordaan en omstreken, wendde een aanzienlijk deel van de joodse socialisten in Amsterdam zich tot de nieuwe parlementaire richting in de socialistische arbeidersbeweging.

[15] Arena van de strijd tussen revolutionairen en parlementair-gezinden. De grote zaal van Constantia tijdens de laatste vergadering in 1899. Links van spreker Domela Nieuwenhuis de 78-jarige Klaas Ris.